

je samostalno, ili na poziv Zemaljske vlade, saopćavati svoja zapažanja i prijedloge o potrebama trgovine i obrta. Druga ovlaštenja Komore su bila jednako bitna, kao što je bilo vođenje *Ureda za registraciju maraka*, vođenje iskaza o protokoliranim firmama, svjedočenje o običajima u trgovini, odlučivanje u svojstvu obraničkog suda u razmiricama povodom trgovačkih i obrtnih poslova i na koncu, jednom godišnje, slanje preko Zemaljske vlade na Zajedničko ministarstvo finansija, kojemu je neposredno bila podređena, izvještaja o ekonomskom stanju Bosne i Hercegovine. U tom periodu se radilo i na ponovnoj reorganizaciji trgovačkih škola, ali i na otvaranju trgovačkih akademija. *Trgovačka akademija* u Sarajevu je počela sa radom 1. oktobra 1912. godine. Razmatrala se i mogućnost otvaranja *Trgovačke akademije* u Mostaru, za koju je bio izrađen i *Nastavni plan* za koji se tražilo odobrenje u maju 1914. godine, ali ta ideja nije realizirana zbog izbivanja Prvog svjetskog rata.

U petom poglavlju pod naslovom *Politika i statistika: Trgovina Bosne i Hercegovine u periodu između 1878. i 1914.* autorica je posebno ukazala na činjenicu da je Bosna i Hercegovina bila primljena u *Zajedničku carinsku uniju* s Monarhijom već 1880. godine, ali u početku nije bilo statističkih podataka o prometu robe s Monarhijom. Željeznički promet nije bio zaživio, a nije postojalo ni deklariranje robe. Zato su izostali ozbiljniji pokušaji da se urade statistički pregledi o prometu robe između Bosne i Hercegovine i Monarhije, budući da je bilo jako teško doći do željenih i pouzdanih podataka. Situacija se promijenila 1894. godine kada je pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu bio osnovan *Statistički odjel*, koji je u početku pažnju morao posvetiti predstojećem popisu stanovništva, a potom se prešlo na izradu različitih publikacija vezanih za razne

grane uprave, a na koncu je tom Odjelu bila povjerena izrada statistike vanjskog prometa robe Bosne i Hercegovine. Autorica konstatira da se, ukoliko se taj promet posmatra kroz statističke podatke, vidi da je po količini robe izvoz prednjačio nad uvozom. Međutim, vrijednost izvezeno/uvezene robe, izražene u milionima kruna, predstavljala je realan pokazatelj tog prometa. Ti podaci potvrđuju da je vrijednost uvezene robe bila daleko veća od one koja je bila određena za izvoz, što navodi na zaključak da su u Bosnu i Hercegovinu uvoženi uglavnom gotovi proizvodi, čija je cijena bila veća, dok su izvožene sirovine i polufabrikati, koji nisu mogli dostići značajnu cijenu u odnosu na gotove proizvode. Na kraju rada, kao što je to uobičajeno, dat je rezime razmatrane tematike.

Autorica dr. Amila Kasumović je pokazala veliku sposobnost u obradi složene teme, formiranju naučnog aparata, stručnoj interpretaciji izvorne građe i literature i u donošenju zaključaka zasnovanih na provjerenim činjenicama. Knjiga je rezultat obimnog istraživačkog rada zbog kompleksnosti teme i donosi mnogo pouzdanih podataka. Korištena je široka izvorna baza najbolje kvalitete. Na osnovu navedenog, knjige se sa zadovoljstvom preporučuje za čitanje.

ZIJAD ŠEHIĆ

Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava, Chiara Bonfiglioli... [et al.], Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost: CRVENA, 2016, 199.

Zašto "izgubljena revolucija" u naslovu ovog zbornika, a vezana je uz Antifašistički Front Žena Jugoslavije? Jedan od mnogih

odgovora koji autori/ce ovog zbornika nude je i stoga što je Narodnooslobodilačka borba bila dio revolucije koju su vodili i muškarci i žene, ali koja je za žene ostala bez njihove lične pobjede. Rat i pobjeda protiv fašizma i okupatora 1941-1945, iako formalno uspješni, bitni i okrunjeni formiranjem nove Jugoslavije, natkrilili su postignuća u istovremenom ratu koji su žene vodile protiv patrijarhalnog sistema. Na koji način i za koga je antifašistička revolucija odnijela pobjedu u Drugom svjetskom ratu? Ko je vodio tu revoluciju, a ko poželjeo njezine rezultate? Zašto je AFŽ imao tako veliki i brzi inicijalni uspjeh, a tako rano raspušten? Na ova, kao i mnoga druga pitanja, autori/ce su nastojali/e dati odgovore predstavljenim u ovom izdanju. Zbornik *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava* sastoji se od sedam tekstova autora/ica iz oblasti humanističkih nauka te tematskih ilustracija ukupno pet umjetnica. Zajednički uspjeh ovog rada odražava i namjenu pokretanja online arhiva AFŽ-a, čija je svrha najmanje dvojaka. Prvenstveno služi za izučavanje institucije AFŽ-a, njegovih članova/ica, učesnika/ca NOB-a, u jednakoj mjeri grassroot i rukovodećih osoba u partizanskom pokretu te Komunističke Partije Jugoslavije. S druge strane, kako urednice zbornika Andreja Dugandžić i Tijana Okić u uvodnoj riječi govore, glavna namjena ovog online arhiva je "javno i kritički misliti vlastitu prošlost" (4), ne samo u pogledu rodne i historije žena, već i u diskursima zvanične historije Bosne i Hercegovine.

Prvi tekst "O ilustracijama" (9-13) Adele Jušić upozna je čitaoce sa likovnim aspektima zbornika, koji ne samo da vizuelno dočaravaju događaje i doživljaje žena, učesnica u Drugom svjetskom ratu ili u radovima na obno-

vi zemlje, onako kako su ih same umjetnice zamislile čitajući građu online arhiva AFŽ-a, već su dokaz o tome koliko nadahnuća umjetnici/ku može pružiti prošlost zarad kreiranja i rekreiranja identiteta drugih te samim time i vlastitih. Jušić ističe da je jedna od zadataka ilustracija u ovom zborniku, relevantnog za historiju žena Bosne i Hercegovine, "da od zaborava pokušamo spasiti istoriju" (10) (žena, A. H.) tako što ćemo je učiniti predmetom umjetničkog stvaralaštva. Ova bogata likovna reprezentacija predstavlja žene kao aktivne subjekte u ulogama vojnkinja, ilegalnih komunistkinja ili u procesu rada, čime je istaknuto njihovo centralno mjesto u izučavanju jedne ovako bitne teme za bosansko-hercegovačku historiju.

Chiara Bonfiglioli od zaborava spašava Vahidu Maglajlić, Rajku Borojević, Dušanku Kovačević i druge žene koje su se borile za novu državu i novi poredak. Ona započinje svoj članak "Biografije aktivistkinja AFŽ-a: intersekcionalna analiza ženskog djelovanja" (15-29) važnim podsjećanjem na to da je istraživački zadatak historičara/ki uslovljen njihovom "vlastitom pozicijom" (16), odnosno, da ovisi i o subjektivnim/unutarnjim faktorima (istraživač) i objektivnim/vanjskim (dostupnost izvora, literature te uvezanost sa radom drugih istraživača). Kako sama objašnjava, Bonfiglioli se koristi biografijom analizirajući memoare te intersekcionalnošću kao osnovnim teoretskim okvirom kroz koji ona vrši istraživanje arhivske građe i literature. Intersekcionalnost joj omogućava da ispita i ocijeni presjek društvenih razlika među ženama, učesnicama NOB-a i članicama AFŽ-a, pri čemu je možda najočiglednija razlika između urbanog i ruralnog načina života tih žena. Urbanost je podrazumijevala pripadanje političkoj, intelektualnoj i društveno-ekonomskoj

eliti, dok se isto ne može reći za ruralnost pa je to jedna od važnijih tvrdnji koje autorica navodi. Zanimljiv je Bonfigliolin fokus na koncept klase, jer, kako se zaključuje iz njezinog teksta, socijalizam u Jugoslaviji nije uspio izbrisati klasne razlike među ljudima (22), koliko god to bila ideološka namjera državnog sistema. Možda najvažniji stav koji autorica iznosi u ovom članku jeste kritika mnogih dosadašnjih feminističkih studija o AFŽ-u i Jugoslaviji u kojima se iznose interpretacije o gotovo urođenom sukobu suprotstavljenih interesa žena s jedne i države i KPJ s druge strane. (21) Feminističke tvrdnje da su država i žena automatski suprotstavljene kategorije Bonfiglioli je ovdje predstavila ne kao nužnost, već kao kontekstualno uslovljene situacije te da se aktivnosti AFŽ-a ne moraju neophodno sagledati kao podudarne tim tvrdnjama. Ona, također, ističe da takav narativ ne samo da ne posvećuje pažnju niti daje vrijednost radu koji su žene uložile u AFŽ, nego ni njegovom rukovodstvu što se može ocijeniti kao propust kojem historija žena, kao zasebna oblast, konačno treba da se ozbiljno posveti.

Sljedeći je članak Ajle Demiragić, "Šećer sladak a bombone ljute, ja se draga učiteljice pouzdam u te: Uloga i položaj narodne (napredne) učiteljice u prijelomnim godinama izgradnje novog socijalističkog bosanskohercegovačkog društva" (47-77). Ona piše o narodnoj učiteljici kao naprednoj figuri i jednim od simbola jugoslavenske revolucije i modernosti, koja je osim toga uživala i lični autoritet među stanovništvom. Demiragić naglašava da se tema naprednog (tj. socijalističkog) učiteljskog poziva i pokreta veoma malo istraživala u ranijoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, a po njoj ova tema predstavlja bitno polazište za izučavanje "nove" jugoslavenske, socijalističke žene kao

društvenog modela. Autorica uspijeva odgovoriti na pitanje kako je došlo do feminizacije i repatrijarhalizacije uloge žena u društvu unatoč modernizaciji, kroz analizu primjera rada narodne (napredne) učiteljice, naročito od 1950-ih nadalje. Demiragić uvjerljivo i na osnovi argumentiranih tvrdnji iznosi stav o globalnoj feminizaciji učiteljstva kao struke (koja nije zaobišla Jugoslaviju), čime se moć i važnost žena (kao učiteljica) tokom Drugog svjetskog rata i u ranim godinama poslije postepeno smanjivala, a time su opadale moć i važnost školstva općenito. U savremenom globalnom i našem bosanskohercegovačkom društvu, koje često raspravlja o reformama u obrazovanju, ovaj članak može biti koristan i zanimljiv svim predavačima historije koji žele hronološki pratiti ili usporediti školski sistem u ranom jugoslavenskom periodu sa današnjim u Bosni i Hercegovini, sa posebnim osvrtom na razvoj obrazovne uloge žena u društvu i načinom reprezentacije te uloge.

U uvodnom dijelu narednog teksta "Stvaranje "nove" jugoslovenske žene: emancipatorski elementi medijskog diskursa s kraja II svjetskog rata" (83-115), Danijela Majstorović ističe fokus svog istraživanja služeći se teorijskim konceptom diskursa koji je oblikovao shvatanje i funkciju historijske nauke u XX stoljeću. Pritom, slično analizi Ajle Demiragić, ona analizira reprezentaciju žene u jugoslavenskom časopisu "Nova žena", koji je tada čitao značajan broj žena. Dakle, "novo" je koncept kojim se Majstorović bavi u praćenju promocije koju je AFŽ vodio s ciljem masovnijeg obrazovanja žena i sticanja njihove nezavisnosti u društvu. Autorica, također, piše koliko je bosanskohercegovačkim članicama AFŽ-a bila bitna ideja bratstva (sestrinstvo? A.H.) i jedinstva između Hrvatica, Bošnjakinja i Srпкиnja, odnosno, uzajamno poštovanje u tim

većim etničkim grupama, a među glavnim nositeljima tog poštovanja bile su i žene kao društvena kategorija. Medijska funkcija "Nove žene" bila je da "ciljano stvara ideološku matricu za gradnju novog zajedništva preko iskustva stradanja na svim stranama". (101) U smjeru praćenja te funkcije, Majstorović navodi da je kreirana i slika "nove" muslimanke kao uzora, koja je u tadašnjem historijskom kontekstu nadahnuta socijalističkim idejama, ali nadalje (antifašističkom) borbom za slobodu ne samo protiv okupatora, već i patrijarhalnih obilježja njezine tradicije. Autorica napominje još jednu važnu komponentu svoje analize, a to je da se čitajući i "Novu ženu" i zapisnike sa AFŽ-ovih sastanaka u Bosni i Hercegovini može zaključiti da je narod u ovoj republici bio rastrzan između nacionalizma i komunizma, što otvara mogućnosti i za daljnja istraživanja isprepletenosti kategorije roda sa nacijom i državom. Ovaj članak će biti koristan i svima onima koji izučavaju koncept (medijske) reprezentacije kao sredstvom kreiranja tačno određenog društvenog imidža s ciljem sprovođenja državne ideologije.

Boriša Mraović u svom tekstu "Heroizam rada. Antifašistički Front Žena i socijalistički dispozitiv 1945.-1953." (119-143) vrši analizu građe sa online arhiva AFŽ-a kroz teorijski okvir dispozitiva, rekonstituisanja ličnosti heroja i koncept antropotehnologije. Ovako postavljen okvir omogućuje autoru da ispituje radništvo kao pokret u ranoj Jugoslaviji i koliko je zarad obnove države bilo bitno da se rad promovira kao vrhovna društvena vrijednost. Mraović objašnjava da se valorizacija radnika gradila na istom principu vrednovanja figure (ratnog) heroja, odnosno, da je država poslije rata putem dispozitiva prebacila fokus na izgradnju i stimulisanje ideje

novog jugoslavenskog čovjeka u simboličkoj i faktičkoj figuri radnika. Uloga AFŽ-a u promovisanju heroizma rada ogleda se u tome da su i žene bile sastavni dio partizanske armije, a potom i radništva zbog čega autor istražuje AFŽ-ovo angažovanje oko te ideje. Antropotehnologiju o kojoj Mraović piše može se prepoznati u čestim zahtjevima za "ženskom emancipacijom" (137) koje je državno i partijsko rukovodstvo putem AFŽ-a sugerisalo javnosti, zbog potrebe države da se više bavi urbanim razvojem umjesto ruralnim (iako je najveći broj ljudi živio na selu). U tom smislu autor neizravno i indicira da je do raspuštanja AFŽ-a došlo i zbog postojanja suprotstavljenih poimanja razvojnog puta društva i države (a time i rodni odnosa) unutar KPJ i samog AFŽ-a.

U eseju Tijane Okić, "Od revolucionarnog do proizvodnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a" (147-189) nastavlja se analiza o disoluciji AFŽ-a i vrši komparacija sa organizacijom i radom sovjetskog Ženotdela, ženske političke organizacije unutar Komunističke Partije SSSR-a. U ovom tekstu razmatraju se, nadalje, ideološki temelji Jugoslavije i AFŽ-a, ali isto tako i uzroci njegovog ukidanja s ciljem razumijevanja sadašnjeg društva transformiranog iz socijalističkog u kapitalistički te kako ta transformacija utiče na rodne odnose. Organizacija i položaj žena su glavna teorijska pitanja kojima se Okić bavi u ovom eseju, sa akcentom na AFŽ-u kao tijelom koje je u najvećem broju okupljalo žene. Njezin rad propituje patrijarhalni ustroj porodice, ali prvenstveno koji su to vanjski činioци koji utiču na dinamiku odnosa unutar porodice u jugoslavenskom periodu te u kakvoj je to vezi sa AFŽ-om. (150) Okić napominje da je važno učiti i znati o historijskim kontinuitetima, u ovom konkretnom slučaju, o kontinuitetu ženskih

organizacija i pokreta u Prvoj i Drugoj Jugoslaviji, njihovoj uzročno-posljedičnoj vezi, jer to pomaže da se bolje razumije rodna politika unutar društvenih odnosa. Ona također otkriva jedno bitno zapažanje, a to je da se KPJ, u jeziku prisutnom u arhivskoj građi, nije koristila izrazom borbe protiv kapitalizma i kapitala (164-165), a zaključno posmatrano i u marksističkom smislu to bi mogao biti i jedan od uzroka njezinog pada, kao i pada Jugoslavije.

Interdisciplinarnost kao metoda pisanja ovih autora/ica, raznovrsnost literature, odnosno, kritički pregled jugoslavenske i međunarodne historiografije i analiza primarnih izvora još čvršće utemeljuje rezultate ovog zbornika u nalaženju odgovora na razna konkretna pitanja historijata AFŽ-a, učesnica žena u partizanskoj borbi, o rukovodstvu KPJ, ali i historije žena u periodu mira, u kontekstu svakodnevnog života ili njihove medijske reprezentacije. Sve one koje zanima rodna i historija žena Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji svakako će naći bogatu analizu i naučnu argumentaciju kroz feminističke teorijske okvire u navedenim člancima i esejima, poduprte proučavanjem historijske građe. Pritom je vidljiv timski rad na ovom zborniku, vođen idejom da su kategorije identiteta, u ovom konkretnom primjeru roda, nadasve fleksibilne i da im nije moguće pristupati kao nečemu nepromjenjivom. Stoga su i isticani primjeri u kojima su žene stupale u nekonvencionalne, netradicionalne, "neženske" uloge u vremena kada je to bilo neophodno, a kulminacija toga je bilo stvaranje AFŽ-a kao izraza kolektivne političke volje žena da (barem idejno) djeluju kao ujedinjena kategorija. U ovim tekstovima dat je prikaz cikličnih smjena "tradicionalnog" i "modernog" u Bosni i Hercegovini za vrijeme Jugoslavije,

ali i da napredak nisu iskusili svi/e pripadnici/e društva u onom smislu kako je to revolucija obećavala, čime se na određeni način može objasniti opstanak borbe između ove dvije vrste vrijednosti i u savremenom društvu. Historičari/ke ne samo rodne i ženske, već i političke, društvene, ekonomske i kulturne historije će biti zadovoljni nalaženjem interesantnih polazišta u ovom zborniku za vlastita buduća istraživanja, kao i istraživači drugih humanističkih i društvenih nauka.

AMELA HADŽAJLIĆ

Muhamed Nametak, *Bosanski trougao u crvenoj zvijezdi. Kulturni tokovi i stvaranje socijalističkog društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1952. godine*, Institut za historiju, Sarajevo, 2016, 187 str.

Knjiga autora dr. Muhameda Nametka pod naslovom *Bosanski trougao u crvenoj zvijezdi. Kulturni tokovi i stvaranje socijalističkog društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1952. godine*, predstavlja djelomično pre-rađeni magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2012. godine. Obima je 187 strana, od kojih se na glavni tekst odnosi 151 strana, na zaključak na bosanskom jeziku 4 strane (169-172), popis korištenih izvora i literature 7 strana (177-183) te na sadržaj 2 strane (5-6). U nizu dat je prateći kritički aparat sa 537 napomena u ujednačenoj formi. Pored uvodnih razmatranja (str. 3-7) rad je koncipiran iz pet glava sa po više kraćih poglavlja. U uvodnim razmatranjima autor je posebno naglasio cilj i zadatak istraživanja, koji u osnovi sadrži odgovor na pitanje: da li je Komunistička partija uspjela u svojim ciljevima koje je pred kulturu stavila,